

Ez a térérzék szimbolizálja a XIX. század elejét. A végét Van Gogh és Cézanne térérzéke mutatja meg. A zsúfolt, fölfelé emelkedő világ, mely megsemmisíti, elfojtja a mozgási lehetőségeket.

Az a realizmus, mely a francia forradalommal uralkodóvá vált, majdnem teljes egészében polgári maradt. A romantikus festők, pl. Théodore Rousseau csak közvetve, a természet drámáin át érzékeltetik a társadalmi küzdelmeket. (Ezek közé tartozik Paál László is.) Delacroix is csak egyetlen közvetlen képet alkotott a társadalmi mozgásról, sőt még közvetlenül sem tükrözte, hanem a történelembe és az exotikumba menekült. A nagy Daumier (bár patétikus) társtalanul áll a XIX. század festészetében. Az impresszionisták egyéni érzékletekre bontották fel a világ valóságát. A fiatal Van Gogh valóban dialektikus művészetet alkotott. Az ő naturalizmusa a társadalom alapvető osztályrétegződését érvényre juttatja. A messze kiemelkedő Cézanne legalább a világ valóságát ábrázolta tökéletesen. Ő képviselte tulajdonképpen a francia forradalom előtti feltörekvő realizmus folytatását és valóban milyen forradalminak tűnt fel művészete abban a korban, melynek művészete tanácsosabbnak látta, hogy a fenyegető valóság elől visszahuzodjon és a forma jegét aszalja. A dialektikus realizmus azonban a vallósággal birkózik meg, realizmusa nem sztatikus és l'art pour l'art, hanem dinamikus és harcos. (Varga Kálmán)

ROMAIN ROLLAND: ROBESPIERRE

(A Montmorency oldalán, Thermidor 7.-én (1794 július 25). Égő késődélután. A színpad jobb háttéréből indulva egy ut, hegyesszögben metszi a színt bal felé, majd enyhe lejtéssel a színt jobb előterében enyészik el. A háttér hegygerince előtt, mely nyilvánvalóan uralkodik a völgy fölött, hatalmas síkság terül el s távol, a völgy mélyén ernyesztő hőségben zsufolódik Páris: néhány pontja visszaveri a nyugvó nap ferde sugarait. Balra néhány méterrel tölgyfák szegélyezik az utat, erdő széle, melybe keskeny ösvény vezet.

Robespierre jobbról élénk léptekkel jön fel, kalapja a hóna alatt. Megáll pihenni a tetőn. Nézi a tájat és a megtett utat. Kimerülten, elkáprázva lecsukja szemét.)

ROBESPIERRE: Forró nap!... Ha lecsukom szemeim, vöröset látok... Szédülök. (Leül a lejtőn, balra a fák árnyékába. Simon Duplay hangja hallatszik, aki szóútja, anélkül, hogy megnevezné: „Hé!... Hé!...“) Felvezettem te tőrőmet. Gyötrődik... A derék Simon nem akar tagítani egyetlen lépésre sem... Eh' hadd keressen!... Szükségünk van rá hogy egyedül találkozzunk Istenünkkel és a Természettel... hogy megszabaduljunk néhány órára a nagyváros mérgezett légkörétől... (Mutatja fejével) ...Még egy ilyen derék ember jelenléte is, mint amilyen Simon, tulságosan visszavezeti gondolatunkat az emberi nemhez, ahova sorsunk vett, az örületnek és gagságnak ehhez a szennycsatornájához... Egy óra feledés!... Megtehetjük ezt a csatában?... Forog a fejem... Tul gyorsan jöttem fel ebben a napsütésben... (Lecsukja szemét)... Milyen kedvesek e helyek emlékeimnek! Hányszor jöttem ide vissza gondolatban, keresve elilliant békémet és önbizalmamat... s annak a napnak fényét, melynek sugarait még most, tizenegy év után is itt őrzöm pilláim alatt!... (Egy pillá-

natra elhallgat.) Még husz éves sem voltam. Ezekben a helyeken találkoztam az öreg Rousseauval. Semmi sem változott. Csak a fák nőttek meg: ez kis cserjés volt akkor. Pacsirtát hallottunk az ég felé szállni, mint most... *(A továbbiak alatt zárva tartja szemeit.)* Itt voltam, ezen a helyen... Szemben velem, az uton, melyet megmásztam, láttam jönni a filozófust. Egyedül volt, kalap nélkül s kissé meggörnyedve egy csokor virágot hozott. Le-lehajolt fűvészkedni és félhangon beszélt önmagához... *(Amint Robespierre beszél, az uton egy Rousseau tartását és vonásait idéző alak jön fel, aki megismétli a játékot és mozdulatokat, melyeket Robespierre leír. De ezt Robespierre nem látja, lecsukott szemmel, félhangon folytatja álmódosását.)*... Egyáltalán nem vett észre, el volt merülve magános álmódosásaiba. S én, aki első látásra felismertem, megilletődve, bémultan álltam... Megállt a csúcson szemlélődni... Aztán botjára támaszkodva ismét elindult az ösvény felé, mely átszeli az erdőt. Amint elment mellett, rám emelte szemeit, puha, barna bagolyszemeit, melyekről úgy tetszett, nagyon mélyre látnak s szemeim mélyére tekintett...

(Ebben a pillanatban Robespierre felnyitja szemeit s egy alakot lát maga előtt, aki nézi... néhány másodpercnyi mozdulatlan csend... s aki el-tűnik: az alak megindul az erdőbe vezető ösvény felé és elenyészik... Robespierre kővémeredten még néhány másodpercig mozdulatlanul áll, aztán kiáltani akar, kezeit torkához emeli, nyugtalankodik, végül sikerül kiáltania.) Simon! *(Simon hangja távolról, majd egyre közelebről felel: végül megérkezik ő maga, a jobboldali uton a háttérből sietősen bicogva.)*

SIMON DUPLAY: Végre megtalálalak Maximilien! Hogyan vezethetél félre? Elhiheted, hogy igen rossz érzéseket okoztál nekem! *(Észreveszi Robespierre különös dultságát.)* De mi van veled?... reszketsz... tekinteted tévelygő... Mit keresel?... Mi történt veled?

ROBESPIERRE *(uralkodik magán)*: Nem láttál most itt elmenni az uton?...

SIMON: Kit?... Nem láttam semmit... De! Elöttem egy sétálót...

ROBESPIERRE: Milyen volt?

SIMON: Nem jegyeztem meg... Nem gondoltam csak rád, nem figyeltem semmi másra... Egyébként is csak a hátát láthattam... Igen, most már emlékszem... Idősebbnek látszott. Régi divat szerint volt öltözve... Azt hiszem... Beszéltek nekem a faluban egy öreg száműzöttről, aki rejtőzködik, egy filozófusról, aki a Caritat csoporthoz és Rolland asszonyhoz... Vele találkoztál?... Megyek jelt adni... Merre párolgott el?

ROBESPIERRE *(intéssel visszatartja)*: Hagyd!... Add a karodat!... Szédülök...

SIMON: Ül le oda! *(Egy levágott fatörzs felé vezeti az árnyékba.)* Pihenj!... Hónapokig tartó szobában ülés után, a nap az oka... Égeti a mezőket.

ROBESPIERRE *(lecsukott szemekkel)*: Nap, mely feliszod a föld lázát, ha felihatná az életet is! Ezt a rossz álmot...

SIMON: Mit mondasz?

ROBESPIERRE: Az élet... Mit csináltam én?... Lehetetlenség! Azt kell mondanom inkább: mit csinált az élet belőlem? Mert ez nem az, amit akartam.

SIMON: Ki tudott náladnál egyenesebben célja felé haladni?

ROBESPIERRE: „Egy forradalomban, Simon, nem juthatunk ilyen

messzire csak akkor, ha nem tudjuk, hova megyünk.“

SIMON: Te nem az az ember vagy, aki ne tudná.

ROBESPIERRE: Igen, nem igaz? Én nem azok közül való vagyok, akik boldogan élnek egyik napról a másikra, a szüntelen előrelátás és folytonos emlékezés betegsége nélkül... És mégis! „A dolgok ereje, Simon lehet, olyan eredményekhez vezet bennünket, amelyekre nem gondoltunk.“¹

SIMON: Mire gondolsz?

ROBESPIERRE: Ifjúkori bálványomra, mesteremre és társamra, Rousseaura gondolok. Mintha hallanám, amint mondja, hogy semmi itt fenn nem ér annyit, hogy emberi vérrel vásárolják meg s hogy egyetlen ember vére értékesebb, mint az egész emberiség szabadsága.

SIMON: Azt hiszed?

ROBESPIERRE: Azt hittem. Ezek a szép szavak egykor bevésődtek szívembe. Megesküdtem, hogy megírom a magam törvényét s kényszerítem az embereket, hogy jóváhagyják. Ezelőtt három évvel nem én jelentettem ki, hogy ha a törvények vérontáshoz vezetnek, ha kegyetlen látványosságot, összezuzott hullákat tárnak a nép elé, akkor elmassák a polgárok lelkében az igaz és igazságtalan eszméit s kegyetlen előítéleteket csiráztatnak ki a társadalomban, melyek azután újabb rosszra vezetnek?

SIMON: Ki tévedett hát? Ellentmondasz önmagadnak?

ROBESPIERRE: Nem mondok ellent. A dolgok ereje döntött ellenemre. Így kellett lennie. Azt tettem, amit parancsolt. De nagyon keserves eszközének lenni.

SIMON: Ha így kell lennie, nincs más mit tenni, mint a Köztársaság érdekében engedelmeskedni és minden jól van.

ROBESPIERRE: Te mint katona beszélsz, Simon: te boldog vagy. Te átháritod felelősséged a vezetőre. De a vezető azt senkivel sem oszthatja meg. Neki alaposan kell megvizsgálni és megragadni a tettek rendjét. S ez a rend nincs a szívünk mélyére írva. Kivülről kényszerítik ránk. Napról-napra kell bontogatni az események kigyozó csomóját, napról napra változni, alkalmazkodni a pillanat lehetőségeihez: ezek az engesztelhetetlen sors gyűrűi. Nem térhetünk ki előlük. S mikor látjuk, hogy a végzet mi-vé tett bennünket, milyen dolgok véghezvitelére kényszerített, elrémülve kérdezzük, mit követel majd tőlünk holnap.

SIMON: Fáradt vagy, kételkedsz magadban, Maximilien. De mi nem kételkedünk benned. Erősítsd meg magad!

ROBESPIERRE: Jó barátaim!... Valóban egy pillanatra elfáradtam. S ez az iménti találkozás...

SIMON: Milyen találkozás?

ROBESPIERRE: Semmi... Elmult... Simon, ez is muljon el számodra! Felejts el mindent, amit mondtam... Örüljünk a mezők békéjének, a nyugvó nap vörös aranyának, ennek a kitárulkozó fénynek, mielőtt az éjszakával visszamennénk a vad arénába, mely vár reánk.

SIMON: Még mindig beszélni akarsz holnap a gyűlésen?

ROBESPIERRE: Beszélnem kell.

SIMON: Légy okos!

ROBESPIERRE: Az igazságnak és erénynek egyáltalán nincsenek eszközei az örökösre.

1. Robespierre eredeti beszéde.

SIMON: Ne törd meg a fegyverszünetet, amit Saint-Just kötött számodra.

ROBESPIERRE: Senki sem köthet nevemben. Én nem kötöttem fegyverszünetet az árulással.

SIMON: Arra számítasz, hogy a Konvent követni fog?

ROBESPIERRE: Meghallgat. A többi az istenekre tartozik.

SIMON: Kevés bizalmam van az istenekben. Jobban szeretném, ha hagynád, hogy jó fegyveres védelmet szervezzünk számodra.

ROBESPIERRE: Megtiltom. Ez azt jelentené, hogy igazak a diktatúrával való vádaskodások. Az egyetlen diktatura, melyet gyakorolni akarok, az igazság ereje. Nincs más fegyverem, csak adott szavam.

SIMON: Semmiről nem tudsz, ami titokban ellened készül?

ROBESPIERRE: Ismerem az összeesküvés minden részletét. De két lehetőség van: vagy széttöröm és kitergegetem az ország szeme elé, vagy nem érdemes a dolgok olyan rendjében élni tovább, ahol hazugság az igazságszolgáltatás. Holnap felhívom az összes pártok becsületes embereit s a pártunkivülieket. Rajtuk áll, hogy válaszoljanak!

SIMON: Jobban szeretném, ha a népre támaszkodnál.

ROBESPIERRE: Nem szüntem meg ihletődni belőle. Ez az erőm.

SIMON: Egészen biztosan tudod, hogy veled tart?

ROBESPIERRE: Én vele tartok. Ha megtagad, magát tagadja meg. Ha megtagadja magát, nem létezik számomra. Akkor hiába éltünk. De az utolsó erőmig harcolni fogok.

SIMON: Vissza kell térnünk. Mindjárt indul vissza a kocsij Párizs felé. Menjünk le az állomáshoz.

ROBESPIERRE: Nem az a fehér ház az, ami ide látszik?

SIMON: De igen. És ott az út, amerről a kocsinak jönnie kell.

ROBESPIERRE: Akkor pár lépés az egész. Menj előre, foglalj helyeket, én még itt maradok pár percig. Semmit sem akarok elveszteni, amit ettől a szép alkonyattól kaphatok. Hivj, ha itt az ideje.

SIMON: Erre az öregasszonyra bizlak, aki itt jön. *(Egy öregasszonyra mutat, aki hátikosárral jön fel. Simon a szín jobb előterében futó uton megy el. Az öregasszony leül a fatörzsre, közel Robespierrehez.)*

ÖREGASSZONY: Ugy-e, polgártárs, tisztességgel szólva, letehetem magam melléd?

ROBESPIERRE: Üljön le anyám! Nehéz a kosara. Tegye le pár percre.

ÖREGASSZONY: Nem lehet. Mikor az állat fáradt, nem fogják ki mielőtt jászolhoz eresztenék! Engem is tart a hámb. Jaj a derekam!

ROBESPIERRE: Nehéz feljönni ilyen teherrel.

ÖREGASSZONY: Én egy vén hangya vagyok, aki már megszokta cipelni terhét. S ha nem lenne hiányozna is egy kicsit.

ROBESPIERRE: Honnan jön?

ÖREGASSZONY: Lentről a mezőkről. Van egy darabka kertem, locsolnom kell a veteményeket. Ebben a nagy forróságban nem tudja az ember kielégíteni, mindig szomjasak szegények. Mindig keresnem kell, keresni és újra keresni a vizet, mely elfut a kut fenekéről. Reggeltől estig csupa lótás-futás.

ROBESPIERRE: Nincsenek gyerekei, akik segítenének?

ÖREGASSZONY: Kilenc fiut hoztam a világra. Heten helyben vannak.

ROBESPIERRE: Hol?

ÖREGASSZONY: A földben. A két legidősebbet meg elvitték, elmentek, hogy megvédjék, amit mondanak nekik, az ellenségtől. Milyen ellenségtől? Én nem tudom melyiktől, keletitől-e nyugatitól-e? Annyiféle van. Nekem egy sincs. S ha jönnek is, tőlem csak a küzködést vehetik el.

ROBESPIERRE: Nevetve beszél a küzködésről.

ÖREGASSZONY: Rég az ideje, hogy a nyomoruság meg én együtt vagyunk, ismerjük egymást és egymás arcába nevetünk.

ROBESPIERRE: Kunyhók szent bölcsesége! Irigylem érte.

ÖREGASSZONY: Ingyen neked adom fiam. Szívesen kicserélem egy tágasabb és jól berendezett házra.

ROBESPIERRE: A berendezés bizonyára sok gondot okozna, aminek híre sincs itt a természetben.

ÖREGASSZONY: Milyen természetben? Ezen a földön itt? Persze, ha te itt jársz, minden bársonyos, hogy megfogjon a hizelgő macska. De te nem ismered! Minden vetésünk klégett. Hiába dolgoztunk.

ROBESPIERRE: Szegény asszony, a maga sorsa nehéz. Az enyém sem sokkal könnyebb. Csak az a vigaszunk, hogy semmi sem vész el erőfeszítéseinkből. Egy Legfelsőbb Lény vigyáz reánk.

ÖREGASSZONY: A jó Isten ezen a nyáron aludt egyet, Szokása. Ez nem zuglódás. Öregedik. Eleget dolgozott. Mindenki a maga során.

ROBESPIERRE: Mi az anyám, maga nem hisz?

ÖREGASSZONY: Én nem tudok semmit. Nem ellenkezem. Hihetünk is, az sem rossz. De hogy a gazda mindig ott legyen, azt hiszem jobb gazda nélkül dolgozni! Biztos, hogy a munka elkészül.

ROBESPIERRE: De a küzködésben a halhatatlan lélek szebb életének gondolata nem kárpótol-e minden szenvedésért?

ÖREGASSZONY: Egy jó álom is jó. Én nem siránkozom. A számadásom kész, alkalmazkodom az élethez. De vég helyett, hogy ujrakezdje, itt az ifjuság. Nekik adom át kosaramat. Te talán meg akarod tartani a tiédet?

ROBESPIERRE: Nem szeretem átadni a terhet, míg a munka nincs befejezve.

ÖREGASSZONY: Ó, persze, neked nem sietős! Meg kell várni az idők végét. Én nem akarok összeharácsolni minden kinlódást. Meghagyom az utánam jövők részét az örömből is s a szomoruságból is. Egyikből is, másikkól is, melyek még sokáig megmaradnak.

ROBESPIERRE: Megkíséreltük, hogy a jövőt jobbá tegyük a jelennél.

ÖREGASSZONY: Ha csak annyit tehetnél, hogy a jelen kevésbé rossz legyen, az is elég lenne.

ROBESPIERRE: Ezért csináltuk a forradalmat.

ÖREGASSZONY: Á, hát ti csináltátok ezt a felfordulást?

ROBESPIERRE: De, polgártársnő együtt csináltuk. Mindannyian. A forradalom a mi munkánk.

ÖREGASSZONY: Nem, nem, nem elég a magamé. A tietekből én nem ismerek semmit.

ROBESPIERRE: Ó, polgártársnő, ez nem szép. Nem lehetnek érdektelenek számunkra a köz ügyei. Nem vagyunk egyedül, segítenünk kell fe-

lebarátainkat. S ezen a földön mindenki, aki küzködik, felebarátunk! Lehet az, hogy a maguk falujában közömbösen nézzék mindazt, amit a forradalom magukért tett, munkáját és harcait?

ÖREGASSZONY: Hát megtörtént, hogy a mi templomunkban is összegyűltek s a fecsegők meséltek ezt is, azt is. S néha jöttek Párizsból is cicomás urak, akik megmutatták nekünk a laterna magikát s azt mondták, hogy a világ megváltozik. Kimeresztett szemekkel vártuk. Nem látunk semmit. Elhagytuk. Nincsenek nemesek és papok. De aranyaik és tallérjaik nem a mieink. Új gazdagok jöttek, de akik szegények voltak, azok is maradtak. S hogy az igazat mondjam, nem elégedettek. A mi hátarunkban a munkások nem akarnak aratni.

ROBESPIERRE (*izgatottan*): Igen, hagyják a buzát és szónát a lábán veszni, inkább semhogy elfogadják a legmagasabb tisztességes bért, amit a Tanács megállapított. Rossz hazafiak. Az általános nehézségekre spekulálnak. De ha így folytatják, széttörjük őket s felelni fognak lázadásukért a forradalmi törvényszék előtt.

ÖREGASSZONY: Nem lehetünk el nélkülük.

ROBESPIERRE (*növekvő izgalommal*): Felhívjuk a katonaságot s ha kell hadifoglyokat alkalmazunk az aratásnál. A törvény ereje csorbíthatatlan kell, hogy maradjon.

ÖREGASSZONY: Lehet. De miért nem érettünk vannak a törvények?

ROBESPIERRE: Mindannyiunkért vannak. Mindenkinék vannak kötelezettségei.

ÖREGASSZONY: De mi úgy hisszük, jobb lenne, ha a legszegényebbeknek lenne legtöbb joguk.

ROBESPIERRE (*hirtelen megilletődve, szűiden*): Igazat beszél, én is azt hiszem... (*Megindultan*): Ó, polgártársnő, mennyire szeretnénk, rájuk, a szegényekre, érettük felépíteni a Köztársaságot! Jól tudjuk, hogy a forradalom a gazdagok részére igen gyakran csak alkalom volt meg nem engedett haszonra, harácsolásra, uzsorára, csalásra és rablásra. Nagyon jól tudjuk, hogy a forradalom igaz barátai, akik számítás nélkül csatlakoztak hozzá, a szegények, parasztok, munkások a meggazdagodottak zsákmánya. Meg akarjuk védeni őket. De lássák be, hogy az ellenségektől körülvelt Köztársaságnak áldozatokat kell kérnie tőlük, a szegényektől, barátainktól, megegyezést ezekkel a gazdagokkal, akikre szüksége van a hazának, hogy megvédhesse magát a királyok és seregek rohama ellen. Szépszerével vagy erőszakkal meg kell teremtenünk a gazdagok és szegények egységfrontját, mert ebben a pillanatban egyiküknek és másikuknak is életéről vagy haláláról van szó, az egész Franciaországról s amit alig tudunk felépíteni, a Köztársaságról!... Később, ha megmentettük a hazát, a forradalom ismét elindul. Nem egy csatát nyert már, újabbakat és nagyobbakat nyer, a népét. De előbb élni kell s hogy élhessünk, győznünk kell. Legyenek türelmesek!

ÖREGASSZONY: Én jót akarok, én nem várok semmit! Én türelmes vagyok. De ezek a többiek sietnek, annyit hallották már ezeket az ígéreteket. Ahogy mondják, egy *nesze* többet ér... Nem igen hisznek az ígéretekben, amiket a párizsi urak tesznek az orruk alatt! Azt kérdezik: „Mit tesznek hát?...” Tárgyalásokkal töltik idejüket. Hogy az egyik vagy másik nyer vagy veszít, mit érünk mi azzal? Mi mindig veszítünk!

ROBESPIERRE: Maga igazságtalan, anyám. Mindent egy akalap alá vesz?

ÖREGASSZONY: Összekeverjük, nem ismerhetjük ki magunkat... Valamikor volt egy jó Marat urunk. Volt egy Robespierreünk is... De már hosszú ideje nem tesz semmit értünk.

ROBESPIERRE: Mégis beszélnek, hogy pár hónappal ezelőtt azt ígérte, hogy felosztja a szegények között a gazdagok vagyonát.

ÖREGASSZONY: Az ám... Szép ígéret!... Mit látunk belőle?

ROBESPIERRE: Lehet, hogy nem tehet meg mindent, amit szeretne.

ÖREGASSZONY: Az bizony lehet... Akkor nem igaz? — mindenki azt mondja, jobb ha a maga mezején foglalkozik s hagyja magyarázkodni a párisiakat... Nem helyes?... De mintha lesujtana?

ROBESPIERRE *(szomorúan)*: Igen, anyám, számítottam rá... Azt hittem megteremthetjük az összes becsületes emberek egyesülését...

ÖREGASSZONY: Lehet, meglesz valamikor, később... Később, fiam! Vigasztalódj!... Mi nem leszünk ott, mikor ez meglesz. De ha ez akkor lesz, mikor mi már nem leszünk, akkor nem sokat ér!... Biztos vagyok, hogy a tudat, hogy ha nélküled is, de valamikor meg lesz, elég számodra!

ROBESPIERRE *(meglepődve)*: Honnan tudja, anyám? Hát ismer?

ÖREGASSZONY: *(célzatosan)*: Lehet, hogy te magad is ismered ezt a Robespierret? *(Szívélyes megértéssel mosolyognak egymásra. Lentről Simon hangja hallatszik.)* Maximilien! *(Robespierre feláll és elmegy.)*

Függöny.

ERDÉLY ES A FELVILÁGOSODÁS

A 18. század felvilágosodása a racionalizmusból nő ki: az ész tiszteletéből, abból az emberi magatartásból, amely kétely formájában bírálat alá vesz mindent, hogy megbizonyosodjék a létező világról. A felvilágosodás gyökerei mélyen a 17. századba nyulnak, egészen Descartesig, s a francia enciklopédisták utódai és továbbvivői a cartesianus eszmének.

Descartesnak s üldözött francia filozófus társainak a protestáns Hollandia ad menedéket s azokat a könyveket is ott adják ki, amiknek a megjelenését a szigorú egyházi kezekben levő cenzura odahaza megakadályozná. Erdély protestáns teológusai is Hollandiát, sőt Angliát járják, amióta a harmincéves háború megnehezíti németországi tanulmányaikat. A Hollandiában és Angliában kibontakozó észelvű és tekintélyvelvet romboló presbyterianus teológia és cartesianus filozófia Erdély forrásban levő egyházi viszonyai közé könnyen beszűrődhetett s csak a zsinati vaskalappal kellett megküzdenie, míg a tulajdonképpeni Magyarországon a katolikus ellenreformáció valóságos eszmei határzárlatot jelentett számára, a középkori teológia ujravirágzását, teljes fegyverzetű ellenkonceptiót.

Mindez természetesen nem jelenti, hogy a nyugatról hozott eszméknek nem lett volna küzdelmes útja Erdélyben. Azt, amit annak idején Dávid Ferenc mondott a fejedelem előtt, hogy „kész vagyok az általam vallott igazságért mindent elszenvedni“, még igen sok haladó szellemű gondolkodónak kellett elmondania, ha nem is kellett Dávid Ferencként életével megpecsételnie. Azonban a Magyarországon uralkodó eszmei kizáró-